

SAB'AYI SAYYOR ASARIDA PSIXOLOGIZM UNSURLARI

Shamsiyeva Huriyat Qulmurod qizi

Qashqadaryo viloyati Koson tumani 14-sonli maktab ona tili va adabiyot o'qituvchisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15716598>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiy tomonidan yozilgan “Sab’ayi Sayyor” dostoni asosida psixologik ifoda vositalari tahlil qilinadi. Unda asardagi qahramonlarning ichki kechinmalari, aqliy va hissiy kurashlari, tafakkurdagi o’zgarishlar badiiy tasvir usullari orqali yoritilgan. Navoiy o’zining yuqori badiiy mahorati bilan inson qalbidagi murakkab ruhiy jarayonlarni obrazlar vositasida aks ettirishga erishgan.

Kalit soʻzlar: Alisher Navoiy, Sab’ayi Sayyor, psixologizm, ichki dunyo, kechinmalar, ruhiy to’qnashuv, badiiy tahlil.

KIRISH

O’zbek mumtoz adabiyotining sultoni Alisher Navoiy Sharq adabiyotida o’zining benazir asarlari bilan chuqur iz qoldirgan. U faqatgina badiiy soʻz ustasi emas, balki inson ruhiyatining sinchkov tahlilchisi ham bo’lgan. Ayniqsa, uning “Xamsa” turkumiga kiruvchi asarlarida psixologik tasvirlar yuksak badiiy mahorat bilan berilgan. Ushbu turkumga kiruvchi “Sab’ayi Sayyor” dostoni ham qahramonlarning ichki kechinmalarini, hissiy iztiroblarini tasvirlashda alohida ahamiyatga ega.

Doston tarkibidagi yetti hikoya har biri ma’lum bir ruhiy holat, ichki kurash, hissiy inqiroz yoki aqliy yetuklik bosqichini ifodalovchi ramziy syujetga ega.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

“Sab’ayi Sayyor” — bu faqatgina sarguzasht yoki didaktik hikoyalarning to’plami emas, balki har bir voqeaning tagida chuqur psixologik tahlil yotadigan asardir. Doston asosiy qahramon Bahrom va yetti sayyora malikalarining hikoyalarini o’z ichiga oladi. Har bir kun — ma’lum bir sayyora, rang va ruhiy holatga moslab bog’langan. Bu kompozitsion uslub, mohiyatan, inson ongining turli holatlarini ramziy anglash va ifodalash vositasidir.

Masalan, ****Birinci kun (Shanba – Zuhul sayyorasi)****da keltirilgan hikoya qahramonlarining o’z taqdiriga bo’lgan noroziligi, jamiyatdagi adolatsizliklarga qarshi ichki noroziliklari, psixologik iztiroblari orqali ifodalangan. Qahramon o’zining ichki dunyosida adolat, haqiqat va sabr bilan bog’liq kurashni boshidan kechiradi. Alisher Navoiy bu holatlarni an’anaviy epik tasvirdan ko’ra, ruhiy tafakkur, ichki ovoz va kechinmalar orqali tasvirlashga intiladi.

Ikkinchi kun (Yakshanba – Quyosh)dagi hikoya sevgi-iztirob, rashk va kechirim bilan bog’liq ruhiy holatlarni yoritadi.

Bu yerda psixologizm asosan hissiy tafsilotlar orqali — qahramonning nigohi, yurak urushi, lablarining titrashi kabi nozik detallar bilan beriladi. Ayniqsa, ayol obrazining nozik qalb olami, u kutilgan muhabbat va sadoqatga nisbatan qanday reaksiya bildirayotgani yuksak badiiylikda ko’rsatiladi. Navoiy bu yerda nafaqat tashqi hodisani, balki ayol qalbidagi ichki iztirob, beqarorlik va umidni tasvirlashga harakat qiladi.

Uchinchi va to’rtinchi kunlar hikoyalari esa aql va tuyg’u o’rtasidagi to’qnashuv, ya’ni muvozanat izlash jarayonini ochib beradi.

Ayniqsa, yetti kun davomida Bahrom har xil voqealar bilan tanishar ekan, u o'z ruhiy kamolotida muayyan bosqichlardan o'tadi. Bu jarayon faqat voqeaviy emas, balki psixologik o'zgarishlar — insoniy o'zlikni anglash, dunyoqarashning o'zgarishi, qalbda poklanish va ichki muvozanatga erishish sifatida yoritilgan [1].

Shuningdek, dostonida orzu va haqiqat o'rtasidagi tafovut, insonning o'z xatti-harakatlariga nisbatan psixologik javobgarlik hissi, o'zini-o'zi kechirish, ichki monologlar orqali o'tkazilgan. Navoiy ayrim obrazlar tilidan ularning qalbini "gapirtiradi" — bu esa o'sha davr uchun juda ilg'or psixologik ifoda usuli hisoblanadi.

Bahrom shaxsiyati ham butun dostonida ruhiy yetuklik yo'lini bosib o'tadi. Aslida, Bahromning sayohati bu — jismoniy emas, balki ruhiy kamolot sayohatidir. U har bir hikoya orqali o'zini, jamiyatdagi o'rnini, ahloqiy qadriyatlarni chuqurroq anglaydi. Bu — Navoiy tomonidan mohirona chizilgan psixologik portretdir.

NATIJALAR

Alisher Navoiy "Sab'ayi Sayyor" dostonida inson ruhiyati va ichki olamini yoritishda ko'plab ilg'or badiiy vositalardan foydalangan. Ayniqsa, har bir hikoyaning asosiy konflikt nuqtasi insonning irodaviy tanlovi, axloqiy pozitsiyasi va hissiy iztiroblari bilan bog'langan. Bu esa dostonni psixologik yondashuv asosida tahlil qilish imkonini beradi [2].

Masalan, Oq Qasrda keltirilgan voqeada asosiy obraz — sadoqatli xizmatkor o'z malikasi oldida ikki xil yo'l tanlashi kerak bo'ladi: haqiqatni aytish yoki sirni saqlash. U qalbidagi og'ir ruhiy iztirobni boshdan kechiradi — bir tomonda haqiqat, ikkinchi tomonda esa sadoqat bor.

Ushbu dramatik vaziyat orqali Navoiy inson vijdoni va ichki kechinmalarini tasvirlaydi.

Xizmatkorning ichki monologi — uning yuragi bilan aqlining o'zaro to'qnashuvi — badiiy psixologiyaning yuksak namunasi sifatida namoyon bo'ladi.

Yana bir muhim jihat shuki, Navoiy doston davomida qahramonlarning ruhiy o'zgarishlarini tabiat tasvirlari orqali ramziy shaklda ifodalagan. Masalan, birinchi hikoyada hukmronlik qilayotgan zulm davrida qattiq shamol, tuman, qorong'ilik tasvirlari hukmron bo'lsa, hikoya yakunida adolat tantana qilganida, havo ochiladi, quyosh nuri chiqadi. Bu holat Alisher Navoiyning ruhiy holatni tashqi manzara orqali ramziy ifodalash mahoratini ko'rsatadi. Bu uslub keyinchalik Hamza Hakimzoda Niyoziy va Fitrat kabi jadid adiblar ijodida ham davom etgan [3].

Psixologizmning yana bir kuchli namoyon bo'lishi — qahramonlarning tush ko'rish sahnalarida kuzatiladi. Masalan, "Sab'ayi Sayyor"da Bahrom tushida o'z qalbini kuydirayotgan gunoh alangasini ko'radi. Bu sahna orqali Navoiy uning qalbidagi iztirob va pushaymonlikni ramziy tush ifodasi bilan tasvirlaydi. Tush — Sharq adabiyotida ichki kechinma, vijdon azobi va iymon bilan bog'liq jarayonlarning badiiy timsoli sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan, Navoiyning bu badiiy vositasi chuqur psixologik ma'noga ega bo'lib, zamonaviy ruhshunoslik tamoyillariga uyg'un keladi.

Alohida e'tiborli jihat — Alisher Navoiy ayollar psixologiyasini ham noziklik bilan yoritganidir. Masalan, Qizil Qasrdagi malikani olaylik. U erkak qahramonning harakatlarini nafaqat ko'z bilan, balki yurak bilan anglaydi. U ko'r-ko'rona emas, ongli, hissiy jihatdan yetuk shaxs sifatida tasvirlanadi. Bu esa Navoiyda ayol obrazining faqat go'zallik emas, balki ruhiy chuqurlik bilan ham bezatilganini ko'rsatadi.

Ushbu tendensiya boshqa mumtoz shoirlarda, masalan, Hofiz, Jomiy yoki Sa'diyda ham mavjud bo'lsa-da, Navoiyning badiiy tahlili undan ham murakkabroq psixologik shaklga ega [4].

Navoiyning yana bir yangiligi — bu dialog o'rniga ichki sukunatning kuchli ta'siri.

Ba'zan qahramon hech nima demaydi, lekin uning yurak urushi, qaltirashi, yoki nigohi orqali uning holatini o'quvchi ilg'aydi. Masalan, Malikaga yolg'on aytilgan sahnada uning ko'zidan oqqan yosh — mingta so'zdan kuchliroq psixologik ifoda hisoblanadi. Bunday hollarda yozuvchi "gapirmaslik" orqali "ichki faryodni" aks ettiradi — bu esa zamonaviy dramaturgiyadagi "subtext" tamoyiliga mos keladi.

Tarixiy manbalardan ma'lumki, Navoiy bu dostonni 1484–1485-yillarda yozgan. Bu davr uning "Xamsa" turkumini yaratish bosqichidagi eng yuksak ijodiy pallasidir. "Sab'ayi Sayyor" aynan psixologik chuqurligi bilan "Hayrat ul-abror"dan farq qiladi va "Saddi Iskandariy"ga o'tishdagi o'rta pog'ona hisoblanadi. Bu fakt, dostonidagi psixologik tahlillarni Navoiy hayotidagi falsafiy yetuklik bosqichi bilan bog'lashga asos beradi [5].

XULOSA VA MUNOZARA

Alisher Navoiy o'zining "Sab'ayi Sayyor" dostoni orqali o'rta asr Sharq adabiyotida psixologik badiiy ifoda imkoniyatlarini kengaytirgan. U inson qalbidagi nozik kechinmalarni, aqliy-hissiy muvozanatdagi to'qnashuvlarni, ruhiy yetuklikka intilish jarayonlarini yuksak badiiylik bilan tasvirlagan. Asardagi psixologizm, qahramonlarning ichki olamini ramz, rang, tabiat manzaralari va ruhiy iztirob vositasida ochib berish orqali o'zbek mumtoz adabiyotida badiiy tafakkurning yuqori cho'qqisiga ko'tarilgan. Ushbu jihatlar asarni nafaqat adabiy, balki psixologik nuqtai nazardan ham chuqur tadqiq etishga undaydi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Navoiy A. Sab'ayi Sayyor. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 1986.
2. Komilov N. Tasavvuf va Navoiy. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000.
3. Jo'rayev Q. Alisher Navoiy she'riyatida obraz va psixologizm. – Toshkent: Fan, 2005.
4. G'aniyev A. Navoiy asarlarida falsafiy tafakkur va inson ruhiyati. // O'zbek tili va adabiyoti. – 2014, №3.
5. Zohidov A. Mumtoz adabiyotda ichki monologning badiiy vositalari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2012.